

ЕТНООБРАЗИ У КНИЗІ ВОЛОДИМИРА ДАНИЛЕНКА «ГРОЗИ НАД ТУРОВЦЕМ: РОДИННІ ХРОНІКИ»

Ольга Новик

доктор філологічних наук, професор,
кафедра української літератури та компаративістики
Бердянський державний педагогічний університет (УКРАЇНА)
71118, Бердянськ, вул. Шмідта, 4, e-mail novior@gmail.com
UDC: 821.161.2

ABSTRACT

Novyk Olga. Etnotypes in he Vladimir Danylenkos' book "Storm over Turovets: Family Chronicles"

The article deals with the Vladimir Danylenkos' book "Storm over Turovets: Family Chronicles", especially how the author reinterprets in his artistic worldview. The focus is primarily done on the images of historical figures, the originality of their images (hetman Ivan Samoilovych, Ivan Mazepa, Haydamaks' leader Gonta and other figures). In the article was also considered a transformation of the characters through the imagology light. In most cases, the author uses stereotypes of the folk images, but he gives originality using historical generalizations and facts about the fate of Ukraine. The most widely are depicted etnotypes of Poles, Jews, Russian and, of course, Ukrainian people. The Ukrainian etnotypes acquire different imagological shades by delivering different eras and different regions of Ukraine in his works. Cossack era, Haydamak era, collectivization, war and repression of the twentieth century – all historical periods serve for depicting of human and national features of the images. In the article is considered imaginative of writers' book in imagological aspect and outlined a number of issues for further interpretation of Vladimir Danylenko, in the context of national literature of different eras.

Keywords: Vladimir Danylenko, etnoimage, stereotype, prose, historical person

У статті досліджується книга Володимира Даниленка «Грози над Туровцем: Родинні хроніки», а саме те, як автор переосмислює етнотипи в своєму художньому світобаченні. Увагу зосереджено, насамперед, на образах історичних осіб (гетьманів Івана Самойловича, Івана Мазепи, ватажка гайдамаків Гонти та інших діячів), оригінальності їх зображення, також розглянуто трансформацію персонажів крізь призму імагології. Здебільшого автор використовує стереотипи етнообразів, проте надає оригінальності завдяки певним історичним узагальненням стосовно гетьманів і долі України. Найбільш повно змальовано етнотипи поляків, євреїв, росіян і, звісно ж, українців. При цьому етнообрази українців набувають різних імагологічних відтінків завдяки відтворенню різних епох і різних регіонів України. Козацька епоха, гайдамаччина, колективізація, війна і репресії двадцятого століття, – історичні епохи слугують задля увиразнення загальнолюдських і національних рис художніх образів. У роботі вперше розглянуто образність книги письменника саме в імагологічному аспекті, а також окреслено низку проблем для подальшої інтерпретації творчості Володимира Даниленка, зокрема в контексті вітчизняної художньої літератури різних епох.

Ключові слова: Володимир Даниленко, етнообраз, стереотип, проза, історична особа.

Творчість Володимира Даниленка, попри популярність серед читачів, на сьогодні вітчизняним літературознавством вивчена недостатньо. Зокрема, книга «Грози над Туровцем: Родинні хроніки», що вже в анотації анонсована як регіональний міф, варта уваги як така, що містить цілу галерею етнообразів та стереотипів. Про цю книгу написано кілька розвідок, зокрема стаття О. Юрчук [8], проте літературні етнообрази ще не розглянуто. За основу дослідження у статті слугуватиме визначення В. Будного літературних етнотипів. Вчений пише, що літературні етнообрази за своїм походженням і суспільною функцією

«специфічно зв'язані з національними міфами, стереотипами, упередженнями, громадською думкою, політичними настроями та іншими т. зв. фактуальними дискурсами, які щось стверджують про реальну дійсність. Під специфічним зв'язком маємо на увазі те, що література використовує національні стереотипи для побудови етнообразу, який, однак, сам переважно не є стереотипом, бо, на відміну від фактуальних тверджень, сприймається читачем як мистецька фікція (вигадка), що не претендує на істинність і тому дає повну свободу читачеві уяві. Від сприймача залежить, як скористатися образом: у який контекст помістити його, який зміст вкласти в нього, як його інтерпретувати» [2, с. 53]. Отож художні образи книги Володимира Даниленка «Грози над Туровцем: родинні хроніки» буде розглянуто як літературні етнообрази.

У багатьох прозових текстах Володимира Даниленка історичні події виступають фоном для розвитку сюжету, є ілюзії та ремінісценції з літописів. Книга «Грози над Туровцем: родинні хроніки» містить різножанрові тексти, зокрема повість, роман, оповідання, – всі вони пов'язані місцем розвитку подій, фігурує Туровець, – мала батьківщина письменника. Ентічний світ України в творах Володимира Даниленка представлений досить повно, зокрема, – українці, поляки, євреї, росіяни та інші національності, понад те: письменник змальовує етнотипи українців з різних регіонів України.

Тексти книги «Грози над Туровцем» написані в різні роки, але скомпоновано їх від занування Туровця втікачем-джурою Самойловича («Сповідь Джури Самойловича») до безславного продажного матчу футбольної команди Туровця («Футбол по-туровецьки»). Здрібніння козацького роду Великоборця і нащадків зрадливого Кушніра відбувається поступово, протягом кількох століть. Зміни в етнообразі українця провокуються численними суспільними подіями.

Особливу увагу письменник приділяє порубіжності українського народу, постійному впливові польського та російського народів на його долю. У романі «Клітка для вивільги» це особливо загострюється. Діалог Владика й Елі про українців і росіян та їхні гастрономічні вподобання демонструє низку стереотипних уявлень про етнообрази. Українці, на думку росіянки, їдять тільки сало. На це хлопець обурився: «А борщ, пампушки, вареники, струдли і багато всяких смаколиків?…» [5, с. 151], і запитав у Елі: «А ви справді п'єте горілку з ранку до ночі? [...] Дід казав, що ви не просихаєте» [5, с. 151].

Повість «Сповідь джури Самойловича» є своєрідним екскурсом в історію 17 століття, проте поруч із історичними персонажами (Іван Самойлович, Іван Мазепа, Голіцин та ін.), яким дається авторська характеристика, оцінка народна з вуст джури та змальовуються їх вчинки, постають персонажі вигадані, але типові для історичного часу. Оповідь у повісті ведеться від першої особи – 85-річного чоловіка на прізвище «Великоборець», що згадує часи своєї молодості. Частина твору написана в стилі авантюрної прози, пригоди-подорожі. Саме мандруючи з ногайських степів після поразки війська Самойловича й арешту самого гетьмана, молодий джура-втікач потрапляє в різноманітні пригоди з представниками різних народів. Здебільшого автор використовує стереотипні уявлення про етнотипи різних народів. Етнотип українця змальовано найбільше, відповідно, найповніше вимальовуються стереотипи бачення українця різних епох в художній літературі.

Іван Самойлович як трагічна постать українського гетьмана, якого зрадила козацька старшина, постає в контексті змагань за владу. Самойлович своєму джури говорить про українських гетьманів: «Повір, джуро, я добре знаю характер гетьманів і старшини нещасливої землі нашої обабіч Дніпра, бо сам такий, як вони. Я відібрав булаву в Дорошенка, Мазепа відбере в мене, а в нього відбере хтось інший. І кожен гетьман віддасть трохи своєї свободи Москві за булаву, доки від цієї свободи не залишаться ні крихти, які згребе в калитку хтось із їхніх царів» [5, с. 15].

Ту приказку, яка підтверджує стереотип нерішучості й терплячості українців, – «На два українці три гетьмани» – підтверджує автор і словами джури про Івана Мазепу, що був обраний, бо в нього «були зв'язки з впливовими московськими боярами, а козацька старшина, обізнана обмеженням її прав, проголосувала за нього» [5, с. 17]. Вустами головного героя висловлюються міркування про українську політику і говориться про типовий образ українського гетьмана: «Вже тоді мене дивувало, як легко наші гетьмани торгують волею

всього краю в обмін на владу. Щоб утримати в останній рік гетьманську булаву, Самойлович зрікся на користь Москви церковної автокефалії, а Мазепа, щоб стати гетьманом, підписав Коломацькі статті, в яких зобов'язався сприяти змішуванню шлюбів між козаками та московитами» [5, с. 17–18]. Така характеристика етнообразу українця, що стає продажним заради влади.

Образи гетьманів ґрунтуються на текстах художніх творів давнього письменства, зокрема, козацьких літописих [4; 6], панегіриках та ін. Самійло Величко пише: «По знятті гетьмана Самойловича з гетьманства, на котром зоставав літ 15-ть і дней 35-ть, зараз єден нікто з ближніх його подручних такіа зложив і написав о нем вірші, которія zde полагаються...». І далі: «Якія вірші аще і негладко суть зложені, обаче ясно в них показується, якого нраву був Самойлович і для чого на нього старшина і значнее товариство войсковое вознегодовали і од уряду гетьманського низложити потщалися» [7]. В цих рядках іде мова про вірш «Пасквіль на гетьмана Івана Самойловича», в якому є досить гостро засуджуються вчинки гетьмана: «Ти, Іване, хотів єси всіх міти / В своєм страху і сурово владіти, / Леч на тебе бог попустив потвар недругом / З подначальних, же ти їм був лих кругом. / Збув-єсь прето гетьманської поваги / І дознав-єсь плачевной зневаги. / Не помогла о гетьманство ревнивость, / Же зажив-єсь, тоєй маючи вонтпливость. / Скончив-єсь ся, ах мні тяжко жестоко, / Леч пам'ять мусить бути широко. / Прето всякий не зажирайся много, / Би тя злоє не поткало нічого» [7, с. 331].

В оповіданні «Стигми преподобного Маська» оповідь також іде від першої особи, – службовця відомства внутрішніх та закордонних справ секретаріату Престолу Святого Петра. Проте розповідь цього чоловіка є рамкою для ще однієї оповіді, – священика з Туровця Мацьківського (Маська в простонародді). Головний оповідач прагне поспілкуватися з Маськом, оскільки саме той походив з польського роду, «що перейшов у православ'я, і багато поколінь, зберігаючи про це пам'ять, ніколи його не зрікався» [5, с. 279]. Характерний опис православної церкви, поглиблює образ українців: «Дерев'яна церква нагадувала веселий малюнок, розмальований дитячою рукою. Вона була свіжофарбована й прибрана барвінком, полином і лепехою. У цей день християни східного обряду святкували Клецальну неділю» [5, с. 279–280]; «Церква була скромна, але затишна. З іконостасу на мене уважно дивилися святі, що нагадували сільських чоловіків» [5, с. 280]. При цьому сам Масько – охоронець православ'я в селі – за походженням є поляком. В оповіданні описуються події часів гайдамаччини. Автор прокладає місточок у далеке минуле за допомогою оповіді священика в кількох поколіннях про те, чому поляк за походженням перейшов із католицтва в православну віру.

Розповідь Мацьківського про його родину сягає часів Коліївщини, подається від першої, а потім від третьої особи. Коліївщина у тексті постає з історичними особами і широким історичним тлом. Осада Умані Залізником змальована очима польського хлопця, проте етнообрази поляків поступаються місцем образам євреїв, що виписані чіткіше, більше спираються на стереотипи. Жиди, що наживаються на війні, жиди, що терплять від повстанців, але водночас мають зиск з обох ворогуючих сторін, жиди, які торгують водою, пиріжками і навіть з трупів намагаються нажитися, – такий стереотип постає в повісті. Хоча читач не сприймає жиду як образ «чужого», це вже така невід'ємна частина Умані, яку не чіпають повстанці, навпаки, саме в корчму радо несуть награване.

Цікаво, що образ Мацька виринає і як епізодичний у творі «Сміх нічного пана», де є антагоністом до головного героя Бенедя Пилипчука. Протиставлення священика і знахаря можна трактувати як протиставлення душі й тіла. Мацька Володимир Даниленко змальовує праведником, що став таким завдяки кільком поколінням праведного служіння його предків, а Бенедя навпаки, як грішника, що втрачає душу як плату за кохання, але вочевидь і не міг би вчинити інакше.

Досить яскраво змальовує письменник портрет повстанців: «Їх обступили люди з грубами обличчями, стрижені під горщик чоловіки, козаки, дівчата і молодиці в очіпках. Їхні похмурі лиця були непроникні, а погляди невблаганні. Широко розставивши криві ноги, перед стовпами з прив'язаними бранцями стояв у шрамах козацький старшина. Його розсічене шаблею обличчя було страшне, у важкому погляді не відчувалося й тіні співчуття.

Ясь спиною відчував ненависть цих людей до його Бога і всіх святих, які вже не могли йому нічим допомогти. Тому з його горла вирвався псалом «Пречиста Діво, мати руського краю». Хлопчачий голос був високий і сильний. Ще ніколи в цьому містечку не чули такого небесного співу. Загубілі в різні та війнах серця здригнулись, і козацький старшина опустив голову, його розчесаний вітрами й викупаний у дощах оселедець важко лежав на плечі. Над випаленою війною землею здіймався дзвінкий і чистий голос» [5, с. 295]. Гайдамаки водночас жорстокі вбивці і сентиментальні віруючі люди, жінки, які на боці гайдамак, ходять дивитися на страти поляків, але водночас сердобольні до хлопця-сироти, діляться з ним шматком хліба, пускають на нічліг. Це милосердя українців, зокрема виявляється й на імprovізованому суді, який вершив Гонта над бранцями, милосердя Ясь виявляє і до самого ватажка гайдамаків, коли той приймає тортури.

Найвідоміший твір в українській літературі про гайдамаччину – поема Тараса Шевченка «Гайдамаки». Виникає своєрідна паралель між двома творами: Ясь і Ярема, – обидва сироти, обидва змальовані авторами в часи гайдамаччини, саме очима молодого сироти, який іде Україною, змальовано і євреїв, і поляків, і гайдамаків-українців. Ярема – українець, Ясь – поляк, але попри це, образи мають багато спільного.

Даниленко частково руйнує стереотипи традиційного змалювання українців і поляків часів гайдамаччини, що йдуть від Шевченкових «Гайдамаків». Підтвердженням цьому слугує Ясь, що переходить до іншої церкви, надивившись на жорстокість ксьондза Броніслава Каньовського і на витримку Гонти, якому завдали жорстоких тортур. Та й сам Гонта, що є і справедливим розбійником, і мужнім чоловіком, намагається до смерті бути відважним: «Перше пасмо шкіри я вже пообіцяв поручику, який мене сюди привів, і нікому не можу його передарувати, – гукнув Гонта. – Але друге пасмо я дарую польському королю, а третє – російській цариці. Так що деріть і передайте їм від мене на згадку» [5, с. 301]. Символічні подарунки російській цариці і польському королеві, які звикли драти шкіру з українського народу, поглиблюють етнообраз українця-повстанця Гонти.

Навіть в оповіданні «Череп'яні війни», яке, на перший погляд, має побутову спрямованість, також є дбайливо виписані етнообрази: головний герой Юхим Кушнір – працюючий, терплячий, розсудливий, але в гніві непередбачуваний, губернатор генерал Трепов – бабій, солдафон, хитрий, знаходить власну вигоду в несподіваному візиті Кушніра. Саме Трепов звався песик ще одного епізодичного, але не рядового персонажа з оповідання, – Коцюбинського з газети «Волинь». Побіжно у розмові Кушніра і генерала Трепова змальовано й стереотипи французьких і турецьких вояк: «Війна з турками – це не війна з німцями чи французами. Потрапити в полон хранцузякам – одне задоволення. Вони тебе культурно повісять перед стратою. А турки здеруть шкіру живцем або засмажать на повільному вогні» [5, с. 309]. Чудесне спасіння від арешту головного героя автор обіграє, наводячи думку самого Юхима: «Як добре, що є на світі турки, – подумав Кушнір» [5, с. 310]. При цьому турки виступають як етнообраз зовнішнього ворога, стереотип «чужого».

«Крик гриба», «Грози над Туровцем», «Сміх нічного пана», – художній світ цих оповідань поєднує в собі реалістичне і містичне начала. Етнообрази українців підпадають під загальні уявлення надприродних можливостей людей. Вміння говорити з туманом і забирати дощ, напускати грозу баба Марина застосувала тільки заради онука. Замовляння, що передаються з вуст у уста, до того часу мають силу, доки вони таємні, баба у відповідь на питання онука про те, чому не можна записати, відповіла: «Да як колькі я цеє напишу, то з цих слов утече вся соль, бо мала наука передаєца книжним словом, а велика – живім. Ти дожив до времені, коли пісане слово стало димом, який ровіюєца – і в голову после його остаєца колькі чад. А людям, якіє пішу, здаєца, що зловілі цей св'їт у слово, але книжнеє слово дуріт. Св'їт схований у живому слові, а в пісаному – колькі його тень» [5, с. 355]. Сила живого слова, як і двовір'я предків, поєднує різні покоління якимось містичним чином.

Оповідання «Ноги поліського злодія» містить етнообраз вужчий, ніж в інших творах книги, а саме, – образ діда «полещука». Саме таке звуження дало можливість поглибити зображення завдяки використанню діалектної лексики, вставної оповіді про «ноги полещука». Дід поліщук розповідає про свого земляка-силача, і ця оповідь є не просто родинною

хронікою, а ще одним місточком у минулі часи, ще одним штрихом для характеристики українця.

Є в книзі і вужчі узагальнення, коли йдеться про родові риси, недаремно підзаголовок «родинні хроніки». Окрім рис, характерних для народу, існують і родові, спадкові риси, як позитивні, так і негативні. Рід чоловіка, який вбив тура (Кушнір, «Сповідь джури Самойловича»), приречений успадковувати «темну душу» і щовесни в підтопленій хаті згадувати гріх предка. Навіть дитина виявляє агресію і підступність: «Матихоля був хлопцем із нором. Він знаходив у гніздах голопуцьків і відривав їм голови, вибивав очі з рогатки котам і собакам, був заводієм у бійках, обривав груші і яблука в чужих садах та виступав першим у всяких слизьких справах. Він був із Кушнірів і успадкував усі їхні темні родові нахили» [5, с. 351].

Про родові хроніки, що межують з етнообразами певного регіону, йдеться в багатьох епізодах книги Володимира Даниленка. Так хулігани, що напали на танцях на Аліну Іванюк, були з Мальованки, села, про яке здавна ходила лиха слава. Борис, як один з героїв роману, пояснює це так: «Мальованка, Аліно, була колись приміським бандитським селом, розташованим недалеко від Чуднівського шляху, яким люди з навколишніх сіл йшли до міста спродуватись на базар. А коли вони повертались назад, їх стрічали грабіжники й зашували Мальованку, а кримінальні нахили передаються генетично. Це неможливо виправити жодним вихованням, тому хлопці з Мальованки завжди влаштовують у місті бійки. У них бувають гени їхніх предків...» [5, с. 124].

Окрім стереотипних уявлень про національний тип, у романі є художні образи, що втілюють стереотипи певних суспільних груп, зокрема містян (образ жінки, образ торговця з Житнього ринку), селянина (родич Євгена Концевича – Іван Дідок з Млиниці), української богемі (гості Концевича, журі конкурсу, музиканти) тощо.

Поміж художніх образів роману Володимира Даниленка «Клітка для вивільги» є досить яскраві епізодичні персонажі, які виходять за рамки етнообразів, загострюють загальнолюдські етичні проблеми. Людина, що зрікається віри і національності, здатна на будь-яку підлість. Таким змальовано Генріха Ягоду, що вибудовував проекти освоєння Сибіру в'язнями концтаборів, був злочинцем державного масштабу: «Генріх Ягода любив жінок. Ні Тора, від якої Генох Єгуда відвернувся вихрестившись у православного, ні обережна мати Хася, донька симбірського годинникаря, ні його дружина Іда Авербах не могли стримати його від любовних захоплень» [5, с. 141]. Низка злочинів призводить до найтяжчих. Вбивство У. Катілюте, яка не захотіла стати його коханкою, з кістки виготовили мундштук. Ягода запроторив у в'язницю професора Комарницького, який не став миритися з долею, і на етапуванні стрибнув за борт корабля: «У людини завжди є вибір, навіть коли його нема» [5, с. 143]. Про вибір власної долі говорить ще один персонаж, поет Оксен Вохаба, що сам із собою сперечається в туалеті. Пристосуванство, слава або чесність із собою і рудники в Сибіру, – такий вибір змушує чоловіка давати ляпаса собі, але, на жаль, у цьому випадку все ж перемагає темна частина душі, на відміну від Комарницького.

Окрім етнотипів українців, росіян, євреїв, поляків, литовців тощо, у книзі є й стереотип радянської людини, радянського безнаціонального народу. Досить чітко ідеологема окреслена Дуніним у розмові з Аліною Іванюк («Клітка для вивільги»). У відповідь на сквородинівське «щастя – це свобода» [5, с. 239], сказане жінкою, військовий стверджує «щастя – це жити в сильній країні» [5, с. 240]. Далі він філософствує: «Що таке людське життя? Жменя піску. Чингізхан давно перетворився на порох, а страх про нього живе. Так само залишиться страх перед нашою армією, перед нашими літаками, танками. Все помре, залишиться тільки страх» [5, с. 240].

Двоє, між якими йде діалог, доходять до висновку, що вони живуть в різних світах, при цьому Дуніні стверджує, що радянський народ – це єдине ціле без розмежування та національності. Така теза заперечується резонним зауваженням Аліни: «Хіба може один народ розмовляти різними мовами?» [5, с. 240]. Свіристелови, Дуніні і Папушеви, – автор ставить в один ряд російських пілотів, з цього кола випадає Корсаков. Автор не поєднує етнотип росіянина зі стереотипом «совка» зі стандартним мисленням, що живе в постійному страху перед системою. «Мені соромно, що я з вами одної крові» [5, с. 241], – це фраза

Корсакова відмежує його від співвітчизників не за національною приналежністю, а за ідеологічними і морально-етичними переконаннями, як і поета Вохабу від його друзів-дисидентів. У романі «Клітка для вивільги» Корсаков, сам за походженням росіянин з Калуги, розповідає історію зі свого життя, про подорож до Тбілісі [5, с. 92-93]. Звучить міф про неперевершеність українських жінок, створений грузинськими чоловіками. Маленький штрих до етнообразу українки Аліни тут додається опосередковано. Але загалом увесь образ цієї жінки втілює етнообраз українки як співочої жінки, але Аліна випадає за рамки стереотипів.

Петрусь Ходжій з кубанського хутора Жураковського, баба якого, Улита, не володіла російською мовою, а розмовляла по-станічному [5, с. 171]. Трагічне кохання його й Ганни Томей є яскравою вставною новелою у романі, яку автор називає «Колимський роман». Гарна печальна легенда про двох закоханих, чиї постаті навіки разом у полярному нічному небі, поєднує різні часи, світи у художньому світі роману. Водночас пов'язана вона із проблемою вибору життєвого шляху, і є пророкою для долі інших героїв роману, – Максима Корсакова й Аліни Романюк.

Змалювання постатей історичних осіб як етнотипів надає можливість авторові прокладати місточки до художніх творів попередніх епох, де ці персоналії вже були переосмислені. Звісно ж, найбільш відомі історичні постаті стали персонажами текстів своїх сучасників. Так Іван Самойлович та Іван Мазепа у Володимира Даниленка не надто індивідуалізовані порівняно з козацькими літописами та панеґіриками барокової літератури в Україні.

Для увиразнення регіонального образу Туровця і його мешканців автор добирає різні епохи, але саме такі, що були вирішальними для вітчизняної історії, такі, що вплинули на формування народу, змінювали ставлення до різних національностей. Регіональний міф поступається місцем родинним сагам. Міський житомирський і турівський текст не настільки актуальний як міркування про загальнолюдські і національні проблеми, тому етнотипи. Етнообрази «свого» й «чужого» часто змінюються навіть при прочитанні одного з текстів книги, а надто, якщо одні й ті ж персонажі з'являються книзі кілька разів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Будний В. Порівняльне літературознавство / В. Будний, М. Ільницький. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 430 с.
2. Будний В. Розгадка чарів Цирцеї: національні образи та стереотипи в освітленні літературної етноімагології // Слово і Час. – 2007. – № 3. – С.52-63.
3. Бурдастих Марія. Трансформація готичної традиції в новелістиці В. Даниленка // Слово і час. – № 2014. – № 10. – С. 77-83.
4. Величко С.В. Літопис. / Пер. з книжної української мови, вст. стаття, комент. В. О. Шевчука; Відп. ред. О. В. Мишанич.— К.: Дніпро, 1991. – Т.1-2. — 371 с.
5. Даниленко В. Грози над Туровцем: Родинні хроніки / Володимир Даниленко. – Львів: Піраміда, 2014. – 370 с.
6. Літопис Самовидця. видання підготував Я.І. Дзира. — Київ: «Наукова думка», 1971. — 208 с.
7. Українська література XVII ст.: Синкретична писемність. Поезія. Драматургія. Белетристика / Упоряд., приміт. В.І. Крекотня. — Київ: "Наукова думка", 1987. — 608 с.
8. Юрчук О. Книжка «з годинником» / Олена Юрчук // Українська літературна газета. – 2014. – №№10 (120) 23 травня. – С. 3.